

Geloof, religie en samenleving

1 Een verwarrende omslag

Rotterdam kent Huizen van de Wijk, wel 48 verspreid over de hele stad. Het zijn plaatsen die ruimte bieden aan alle mogelijke activiteiten in een wijk; vrijwilligerswerk, initiatieven van bewoners, cursussen, oefenen en bewegen, enzovoort.

Bewonersorganisatie, maatschappelijke organisaties, zorgaanbieders, scholen, sportverenigingen, wijkclubs, maaltijdvoorziening, boodschappendienst, klussendienst; allerlei organisaties werken samen in het Huis van de Wijk (ik paraphraseer slechts de tekst van de eigen website). Maar voor één activiteit blijft de deur gesloten. Het houden van religieuze bijeenkomsten mag niet, met als argument: de scheiding van kerk en staat.

Het is een teken van de verwarrende tijden waarin we leven en van het verwarde denken over de verhouding tussen kerk en staat. Nu zijn verwarring en desoriëntatie begrijpelijk gegeven de verandering die we binnen één leven meemaken. In 1947 beschouwde 83% van de Nederlanders zich gelovig en behoorde tot een christelijke kerk. Eind zestiger jaren was nog altijd 67% van de bevolking kerkelijk en verklaarde 24% zich buitenkerkelijk. In 2006 was die verhouding vrijwel omgedraaid en verklaarde nog slechts 37% zich kerkelijk en bekende meer dan 50% zich tot geen enkele religieuze groepering; sindsdien is die verhouding vermoedelijk verder verschoven. Wel is het aantal moslims in Nederland enorm veranderd. Wat weinigen beseffen, is dat in 1947 Nederland het land met de grootste moslimbevolking ter wereld was. Eind zestiger jaren waren moslims echter vrijwel non-existent in het Europese deel van Nederland. In 2010 vormden zij 6% van de bevolking (wat aanzienlijk minder is dan in het publieke debat vaak wordt aangenomen: 19%).

'Geloven in een veranderende samenleving' zo luidt het thema voor vanavond, maar zou dat niet beter kunnen luiden: de veranderde positie van geloof in de samenleving. Want het is een ongekende omslag. De kerstening van Europa ging indertijd langzamer en ook de bekering van het christendom naar de islam in de door de islam veroverde gebieden, ging aanzienlijk langzamer. Tegelijk moeten we goed voor ogen houden dat die omslag een Nederlands en Europees verschijnsel is; elders groeien kerken en religies. Maar dat is een schrale troost als je hier en nu in Europa en Nederland leeft.

2 Is er een probleem? En voor wie?

2.1 *Scheiding van kerk en staat*

Dat een omslag in die omvang verwarrend is, zowel binnen als buiten de kerken, is begrijpelijk; maar is er een probleem? En voor wie is het een probleem? Want wel beschouwd brengt die verandering geen wijziging in de verhouding tussen kerk en overheid. Voor kerken verandert de positie van de overheid niet, en voor de overheid is godsdienst vrij en worden kerken gelijk behandeld, ongeacht hun omvang. Maar zo'n verstandelijke redenering laat alleen maar zien hoe misleidend ons verstand is. Want ik twijfel er geen moment aan dat wanneer nog steeds 80% van de bevolking zich tot een

christelijke kerk rekende, een besluit zoals dat in Rotterdam nooit genomen zou zijn, en ik vrees dat het nu vooral genomen is om een argument te hebben wanneer gevraagd wordt er een islamitische gebedsdienst te mogen houden.

Een maatschappelijke omslag in de omvang waar we het hier over hebben, heeft gevolgen voor de houding van de overheid jegens het christelijk geloof en kerk. Democratie maakt overheden nu eenmaal gevoelig voor veranderende opvattingen en behoeften onder de bevolking; daar was het ook voor bedoeld. Maar is het daarmee een probleem voor de overheid en hebben de kerken een bijzondere aanspraak op meer steun dan zij als stroming onder de bevolking verdienen? Laten we wel wezen, kerken kunnen de overheid niet op de ontkerkelijking aanspreken. De kerken zijn leeggelopen, ze zijn niet leeggehaald door de overheid. Kerken kunnen er niemand anders dan zichzelf op aanzien; zij hebben mensen niet weten te binden.

Is daarmee alles gezegd; de secularisatie een gegeven, de ontkerkelijking een verschijnsel en de oplossing een zaak van de kerk? Was het maar zo eenvoudig. Want het gaat hier niet om de verhouding tussen kerk en staat, maar tussen geloof en samenleving. Probleem is dat we de discussie over geloof en samenleving altijd gegoten hebben in termen van scheiding van kerk en staat. Dat levert geen zinvol debat op. Kerk en staat kunnen maar beter gescheiden worden. Het gaat om tweërlei gezag, tweërlei macht en tweërlei gemeenschap. Die zijn te vaak verward; tot schade voor de staat, maar tot nog groter schade voor de kerk. Het is altijd al een verleiding om met staatsmacht naastenliefde en deugdzaamheid af te dwingen en zo een paradijs op aarde te scheppen. 'Dat heeft de staat tot een hel gemaakt, dat mensen er een hemel van wilden maken' zei Hölderlin. Het is inderdaad een duivelse verleiding; de tweede verzoeking in de woestijn; 'alle koninkrijken der aarde voor een knieval'. Christus leerde dan ook: 'Geef de keizer wat des keizers is, en Gode wat Gods is'.

2.2 Geloof en samenleven

Maar geloof en samenleving kun je niet scheiden. Geloof zit in mensen en samenleven zonder mensen heeft geen betekenis. Geloof en samenleving zijn geen gescheiden werelden, maar juist intiem verweven. Geloof is in alle tijden de belangrijkste motor van cultuur geweest. Dan bedoel ik niet geloof als synoniem van religie; iets wat je in de kerk doet of in de moskee. Nee, dan gaat het om geloof als stelsel van levensbeschouwelijke uitgangspunten die ieder mens heeft; een visie op wat de zin van het leven is, van kinderen en van gezin; op de plaats van mensen in de natuur en op hun verhouding tot andere mensen; op vragen van wat waarheid en werkelijkheid is. Op uitgangspunten, kortom, die niet bewezen kunnen worden, maar worden aangenomen; worden geloofd. Samenleven berust in die zin altijd mede op geloof; op een visie hoe de samenleving in elkaar zit en wat mensen beweegt en verbindt. Zonder geloof in die zin is duurzaam samenleven niet mogelijk (en naar mijn mening gaat het zonder religie niet goed, maar daar kom ik nog op terug).

Juist vanwege die verwevenheid zijn kerk en staat door alle eeuwen heen nauw verbonden; het christendom vormt daar de enige uitzondering op en ook het christendom heeft het vaak meer gepreikt dan beleefd. U ziet het nu weer gebeuren in China waar het confucianisme openlijk door de staat wordt bevorderd; in Rusland waar Poetin bij alle grote kerkelijke feesten aanwezig is en in eigen land waar men zich regelmatig beroept op de joods-christelijke samenleving die we zijn – ook al verdenk ik velen die dat om het hardst roepen ervan dat zij zelden op zondag in de kerk zitten.

Die verwevenheid van geloof en samenleving maakt dat een omslag in het geloof, zoals we die nu meemaken, ook een probleem is voor de overheid. Want die omslag raakt onvermijdelijk de grondslagen waar de samenleving op berust. Men ziet dat nu al in besluiten zoals die in Rotterdam, of in de discussie over ritueel slachten. Dat het niet sterker zichtbaar is, komt vooral omdat de waarden van het humanisme en in het verlengde daarvan het liberalisme en socialisme vooral een voortzetting zijn van christelijke waarden en uitgangspunten, maar dan ontdaan van hun religieuze dimensie. Of het nu gaat om individu, vrijheid, solidariteit, gelijkheid, u vindt ze allemaal al bij Paulus.

Versta mij wel, er zijn wezenlijke verschillen, zoals de opdracht tot dienst aan de medemens, het besef dat het leven bestemming heeft, dat wij niet van onszelf zijn en dat ieder mens telt. Verschillen die vooral ook betrekking hebben op het persoonlijk handelen. Dat laatste wordt echter anders nu de samenleving voor veranderingen staat die ook de meest fundamentele uitgangspunten aan de orde zullen stellen. En dan gaat het om veel meer dan de discussie over abortus of 'voltooid leven'. De wetenschap gaat ervan uit dat de eerste mens die 500 jaar wordt, waarschijnlijk al geboren is. Niet omdat de nodige kennis er nu al is, maar de kennis groeit zo snel dat het vereiste inzicht waarschijnlijk nog tijdens het natuurlijk leven van iemand die nu al geboren is, beschikbaar zal komen. En dan betreft het niet methoden om het leven te rekken, maar om veroudering te stoppen. (Hoewel, mogelijk mag men dan niet meer roken, drinken, lekker eten en makkelijk zitten, dus wat je er aan hebt, weet ik ook nog niet.) Evenzo neemt de kennis over erfelijkheid van eigenschappen en ziekten toe, waardoor men al voor de geboorte eigenschappen en mogelijke kwalen kan beïnvloeden. Maar we moeten wel beseffen dat al die kennis en mogelijkheden veel zullen kosten, en dat dus niet ieder daar toegang tot zal hebben. Dat maakt berichten over toenemende verschillen tussen arm en rijk dubbel zorgelijk. En dan heb ik het nog niet eens over de artificiële intelligentie die wordt ontwikkeld, waardoor mogelijk tal van keuzen ons eenvoudig uit handen worden genomen.

Wees gerust, u bent niet in de verkeerde lezing terecht gekomen. Waar het hier om gaat is dat die ontwikkelingen mensen, individueel en collectief, voor fundamentele beslissingen en keuzen zullen plaatsen. De toekomst is niet iets wat buiten ons staat en over ons komt; het is de uitkomst van keuzen die we al gemaakt hebben, die we nu maken en die we nog zullen maken. En die keuzen worden medebepaald door levensbeschouwelijke uitgangspunten. Daarom is een verandering in geloof, zoals we die nu meemaken, van cruciale betekenis voor de toekomst. En dan beweer ik echt niet dat christelijk geloof daar een helder spoorboekje voor biedt. Was het maar zo, dan zaten we hier niet. Maar de samenleving zoals wij die kennen, berust op christelijke waarden en tradities, die hun religieuze wortels echter verloren hebben waardoor ze veel makkelijker mee zullen gaan bewegen onder invloed van economische noodzaak of maatschappelijke kosten.

3 Seculier weten is ook geloven

Want we moeten ons goed realiseren dat wat er aan de gang is, neerkomt op een verandering van geloof, niet het verdwijnen van geloof. Natuurlijk, als men geloof gelijk stelt aan godsgeloof, aan religie, dan is er inderdaad sprake van een afname. Zo wil het seculier denken het ook graag presenteren, met de impliciete vooronderstelling dat seculier denken iets heel anders is dan geloven. Tegenover het: *jullie geloven* wordt dan trots gesteld: *wij weten*. En laten we wel wezen, ook in de kerk wordt het

vaak ervaren als een tegenstelling tussen het geloven binnen de kerk en het seculier denken daarbuiten; maar dan van de andere kant bezien.

Natuurlijk zijn er fundamentele verschillen als het gaat om de inhoud. Uitgangspunt van seculier denken is immers dat alles: de mens, de aarde, het al, verklaard moet worden uit zichzelf, als natuurwetmatigheid, als biologisch en genetisch proces of als sociologische dynamiek. Een wereld, kortom, die verklaard en begrepen wordt vanuit zintuigelijke waarneming, rationele analyse en verstandelijke verklaring, zonder dat beroep gedaan hoeft te worden op God of bovennatuurlijke oorzaken en processen. Het is alleen een misverstand om daarmee te denken dat dit seculiere weten wat anders is dan geloven. Want het uitgangspunt dat er geen werkelijkheid is buiten wat zintuiglijk waarneembaar is en verstandelijk verklaarbaar, is een veronderstelling die net zo min bewijsbaar is als de zekerheid dat er meer is dan we met onze zintuigen kunnen waarnemen en met ons verstand kunnen begrijpen. De overtuiging dat leven geen diepere zin heeft dan een biologische is evenzeer een kwestie van geloof als de zekerheid dat dit wel zo is; de erkenning dat er een God is en een werkelijkheid achter de tastbare, rationele realiteit berust evenzeer op geloof als de ontkenning. Geen van die uitgangspunten kan de eigen juistheid of de onjuistheid van het tegengestelde uitgangspunt overtuigend bewijzen (Gödel); het gaat om geloofsuitgangspunten.

Zie het als de discussie met een blindgeborene die het bestaan van licht, kleur, lucht en wolken ontkent. Hij ziet ze niet en dus bestaan ze niet. Dat is alleen anders wanneer hij op gezag van anderen aanneemt dat hij een zintuig mist en daarom bepaalde verschijnselen niet ervaart. Evenzo gaat het standpunt dat alleen wat zintuigelijk waarneembaar en verstandelijk verklaarbaar is, enige werkelijkheid en enige waarheid is, er 'blindelings' van uit dat verstand en zintuigen de enige faculteiten zijn. Die houding is nog wel begrijpelijk als men ziet wat er in het verleden op gezag van religie voor waar werd verkondigd, zeker als men meent dat alles verklaard kan worden zonder God. Maar dan wordt wel een belangrijk deel van de werkelijkheid weg gedefinieerd, namelijk de sociale werkelijkheid – de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, loyaliteit, liefde, medemenselijkheid. En als men ziet hoe kwetsbaar het verstand is en hoe vatbaar voor wanen en verstoringen, dan lijkt het uitgangspunt dat ons verstand de enige maatstaf van waarheid is ook zeer betwifelbaar. Men kan door hersenen te stimuleren ervaringen oproepen die er nooit geweest zijn en men kan door een helm op te zetten virtueel een hele andere werkelijkheid beleven. Is dat werkelijkheid en waarheid?

4 De staat en religies

4.1 Terug naar de Unie van Utrecht?

Begrijp mij wel, ik stel niet dat wetenschappelijk denken en het streven om mens en natuur te begrijpen en te verklaren een ander geloof is. Geloof en wetenschap gaan heel wel samen. Het wordt echter anders wanneer wetenschap tot een geloof wordt en uitgangspunt is dat er geen andere werkelijkheid en waarheid is dan wat we zintuigelijk waarnemen en met ons verstand kunnen begrijpen. Dan is er sprake van geloof en nog een vrij fundamentalistisch geloof ook. Want het is een geloof dat op religieuze geloven neerkijkt als iets wat achterhaald is. De houding wordt dan al gauw: wie dat wil, mag daarnaar leven, dat is een privézaak, maar in het publieke leven willen we er niets van weten. En die houding dringt steeds meer door, ook in het overheidsbeleid.

Het vormt de achtergrond voor een besluit zoals dat in Rotterdam. Te vaak wordt het ook door de kerken als vanzelfsprekend aanvaard, als consequentie van de scheiding van kerk en staat. Maar dat is het niet. Wat dreigt, is het omgekeerde; dat met een beroep op scheiding van kerk en staat er in wezen een nieuw algemeen aanvaard geloof ontstaat, dat als enig geldige geloof in het publieke domein gezien mag worden.

Nu is dit niet geheel onbekend, misschien herkent u het. Het was het regime van artikel 13 van de Unie van Utrecht ten tijde van de Republiek, waarbij de gereformeerde kerk als enig algemeen geldige geloof gold. Andere geloven waren als particulier geloof beschermd, maar mochten op straat niet zichtbaar zijn. Het heeft prachtige schuilkerken opgeleverd, zoals 'Onze Lieve Heer op zolder', maar het was geen godsdienstvrijheid; het was hooguit 'gedogen' (daar zijn we altijd goed in geweest, we doen het nu nog met softdrugs). Maar nu dreigen we datzelfde regime weer te krijgen. Onder het mom van scheiding van kerk en staat dreigen uitingen of activiteiten van religieuze levensbeschouwingen uit het publieke leven te worden geweerd ten gunste van een niet-godsdienstige levensbeschouwing. En dan moet men maar hopen dat dit op den duur niet ook gaat gelden voor wie een religie aanhangen. (Zie discussie over de gewetensbezwaarde trouwambtenaar, het ritueel slachten, hoofddoeken bij de politie). En let wel, dat kan opeens heel snel gaan, bijvoorbeeld wanneer de samenleving bevangen raakt door vrees voor religieus gemotiveerd geweld.

4.2 Potentiële spanningen

Onderkend moet worden dat die vrees in de huidige samenleving vlak onder de oppervlakte zit. Zij wordt mede gevoed door oppervlakkige betogen over de relatie tussen religie en geweld; dat religie tot geweld leidt en geweld veelal religieus gemotiveerd is, met de kruistochten als bewijs. Religie is niet per definitie gewelddadig; mensen zijn gewelddadig en zullen daarbij ieder beschikbaar argument aangrijpen om dat te rechtvaardigen. In een wereld waarin religie de toon zet, zullen dat snel godsdienstige argumenten zijn. In een wereld waarin wetenschap de toon zet, zijn het mogelijk wetenschappelijke argumenten. Alleen al in de vorige eeuw zijn in naam van vermeend wetenschappelijke levensbeschouwingen (nationalisme, communisme, fascisme, racisme) meer mensen door geweld omgekomen dan in bijna alle eeuwen voordien. Is wetenschap daarom gewelddadig?

Daarmee misken ik niet dat godsdiensttwisten tot de meest wrede en bloedige oorlogen kunnen leiden. We gedenken dit jaar dat 400 jaar geleden een van de meest wrede oorlogen in Europa uitbrak, de dertigjarige oorlog. Hoewel het een godsdienstoorlog heet, ging ook die oorlog niet over godsdienst, maar over politieke macht. Dat godsdiensttwisten zo gruwelijk kunnen zijn, zit 'm niet in de religie zelf, maar in het gegeven dat religie nauw verweven is met wie wij zijn, met noties van goed en kwaad, met de vraag waartoe wij op aarde zijn en waartoe wij samenleven. Wanneer daarover twist ontstaat, ligt de ergste onverdraagzaamheid al gauw op de loer, omdat iedere gemeenschappelijk grond om tot overeenstemming te komen al gauw ontbreekt. Dat is ook de reden waarom overheden, door schade en schande wijs geworden, hebben geleerd omzichtig om te gaan met zaken die de religieuze identiteit van mensen raakt.

Daar komt nog iets anders bij. Religie impliceert doorgaans een andere en hogere gehoorzaamheid dan aan wereldlijke autoriteiten. Want er is niet alleen gezegd; 'geef de keizer wat des keizers is en Gode wat Gods is', maar ook: 'dat we Gode meer gehoorzaam moeten zijn dan mensen'. Ons vermogen om in vrede samen te leven

berust echter mede op gehoorzaamheid aan de overheid en de staatsmachten: de wet, de regering en de rechter. Tussen die gehoorzaamheden kan potentieel grote spanning bestaan; zie slechts het Plakkaat van Verlatinghe waarmee de provincies in opstand kwamen.

Samenleven in verscheidenheid gaat niet vanzelf; het is niet een zaak van een beroep op tolerantie, waarna de zaak wel draait. Het vergt voortdurend aandacht, keuzen, inspanning en een inzet van ieder. Religie bindt, maar tussen religies kan de samenleving uit elkaar spatten indien er geen afdoende tegendruk bestaat in gemeenschappelijk belangen, wederzijdse afhankelijkheid en een gevoel van onderlinge verbondenheid en betrokkenheid. Tegen die achtergrond mogen we ons gelukkig prijzen dat we in ons deel van de wereld een regime hebben ontwikkeld waarbinnen die spanningen hanteerbaar kunnen worden gehouden en verschillende religies in vrede kunnen samenwonen en samenwerken. De belangrijkste pijlers van dat regime zijn: scheiding van kerk en staat, godsdienstvrijheid en ruimte voor gewetensbezwaren wanneer levensbeschouwelijke en publieke plichten in conflict dreigen te komen (dienstplicht, belastingen, inentingen, verplichte verzekeringen). Dat kon mede omdat de waarden waarop dat regime berustte breed gedeeld werden, gegeven hun gemeenschappelijke wortels. Maar juist daarom is het zo zorgwekkend dat in de huidige tijd deze pijlers op basis waarvan we met verschillende geloven in vrede kunnen samenleven, soms met grote lichtvaardigheid worden aangetast of genegeerd. Dat gebeurt wanneer met een beroep op de scheiding van kerk en staat, religieuze opvattingen, uitingen en publieke activiteiten worden achtergesteld bij het seculiere geloven, of zelfs worden geweerd uit de publieke ruimte. Dat gebeurt wanneer men serieus voorstelt om de bescherming van godsdienst en geloof op te heffen met als argument dat dit toch hetzelfde is als de vrijheid van meningsuiting en vereniging. Dat gebeurt wanneer publieke plichten worden opgelegd, die mensen ten diepste kunnen raken in hun religieuze opvattingen, zonder dat de mogelijkheid van gewetensbezwaren wordt geboden (ritueel slachten). En dan heb ik het nog niet eens over die vele andere manieren waarop mensen luchtigjes in hun diepste religieuze overtuigingen gekwetst mogen worden, bijvoorbeeld met een beroep op de vrijheid van meningsuiting terwijl iedere meningsuiting die kwetsend is voor de canon van moderne gevoelens en denken via de strafwet verboden wordt. Versta mij wel, dat soort verboden is hard nodig om de burgervrede en openbare orde te beschermen, maar dan kan het niet alleen gaan over levensbeschouwelijke opvattingen van de meerderheid en zullen ook die van religieuze minderheden ontzien moeten worden. Verdraagzaamheid en respect moeten van twee kanten komen.

U ziet, pas als we tot ons door laten dringen dat het in de discussie over scheiding van kerk en staat niet gaat om een algemeen geldig weten versus particulier geloven, maar om een uiteenzetting tussen verschillende geloven, krijgt men beter zicht op de ontwikkeling en wordt een volwaardige discussie mogelijk. Maar denk niet dat het er eenvoudiger op wordt. Dat wanneer nu maar alle religieuze en niet-religieuze uitingen en opvattingen in het publieke domein worden toegelaten er echte gelijkheid ontstaat. Want de invulling die we in Nederland aan de scheiding van kerk en staat hebben gegeven, vindt mede zijn oorsprong in het feit dat wij zo slecht met levensbeschouwelijke meningsverschillen om kunnen gaan. Zie slechts de ontwikkeling van de protestantse kerken. De Fransen hebben er een gezegde voor: 'Un Néerlandais ça fait une religion, deux Néerlandais ça fait une église, trois Néerlandais ça fait un schisme'. (Eén Nederlander, dat is een geloof, twee Nederlanders, dat is een kerk, drie Nederlanders, dat is een kerkplitsing.) Wij horen liever bij een minderheid

die gelijk heeft dan bij een meerderheid die het voor het zeggen heeft. Maar daarom hebben we ook de onverbetelijke neiging om ons gelijk als het enige gelijk aan anderen te willen opdringen, zodra we de meerderheid hebben. Dat is wat nu ook weer dreigt. Daarom moeten we niet te veel conflicterende religieuze uitingen in dezelfde publieke ruimte hebben en zouden wij erg slecht kunnen leven met een staatskerk zoals bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk, hoezeer het praktisch ook weinig verschil maakt wat de godsdienstvrijheid betreft.

Tegen die achtergrond is het echter ook zeer riskant wanneer nu door gebrek aan sensitiviteit voor de spanningen en gevoelens die in het geding zijn, geleidelijk één opvatting als de enige algemeen geldige aan ieder wordt opgedrongen omdat de meerderheid of de gewone Nederlander het zo wil, of uit vrees voor geweld en terrorisme. Dan kunnen de spanningen weer snel gaan oplopen en mogelijk minder hanteerbaar worden. Dit telt te meer in het licht van de nieuwe fundamentele vragen en keuzen die aan de orde komen door de technische ontwikkelingen die ik u eerder schetste. Op dit moment ligt in vrijwel alle boekwinkels het boek 'Homo Deus' waarin die ontwikkelingen veel uitgebreider worden beschreven. Het schetst ook de morele dilemma's die daarbij aan de orde komen. Vragen van gelijkheid, de waarde van het menselijk leven, moet alles wat kan ook verwezenlijkt worden. Het gaat daarbij om de gedeelde waarden die geworteld zijn in de christelijke traditie, maar waar de antwoorden op deze nieuwe vragen snel uiteen kunnen gaan lopen, omdat ze losgezongen zijn van hun religieuze voedingsbodem.

5 Christen en burger

5.1 If it is to be, it's up to me

De veranderende verhouding tussen seculier geloven en religie en de keuzen waar we als samenleving voor staan vanwege de revolutionaire veranderingen die zich daarin aftekenen, plaatst de overheid, kortom, voor een grote verantwoordelijkheid. Maar hoe zit het andersom? Wat betekent het voor de kerken en de mensen in de kerken? Moeten we het allemaal laten gebeuren, hopen dat de overheid doet wat deze moet doen en ondertussen het eigen geloof behouden in afwachting van een wonder?

Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat het belang van christelijk geloven en denken voor de samenleving meer is dan het vrijwilligerswerk dat in de samenleving wordt verricht. Dat is wel belangrijk. Onderzoeken benadrukken de grote betrokkenheid van kerkleden bij het vrijwilligerswerk in de samenleving. Maar dat dan doen we het niet voor de erkenning daarvan en dan moeten we ons er niet op laten voorstaan. Het geschiedt uit dienstbaarheid aan de medemens waartoe we geroepen zijn en niet om maatschappelijk op te vallen. En u kunt er ook van verzekerd zijn dat de overheid de kerken niet in stand zal houden omdat het zo'n prettig reservoir aan vrijwilligers is.

We staan als samenleving voor grote uitdagingen. Het is makkelijk om met een zorgelijk gezicht te wijzen op ontwikkelingen die mogelijk verkeerd gaan, of om te treuren over wat er mis is gegaan. De inbreng vanuit het christelijk geloof in de politiek is meer dan ooit nodig. Om zoutend zout te zijn. Geloven is geen privézaak, zoals men ons graag wil doen geloven. Geloof, althans het christelijk geloof, omvat heel het leven en heel het handelen, en dat is dus ook het publieke leven en het handelen in het publieke domein. Het raakt ieders verantwoordelijkheid om zich dienstbaar te maken

aan de medemens en in te zetten voor de gemeenschap waarin we leven. Het roept, kortom, tot de daad en niet tot de klaagzang.

Denk niet dat men daarop zit te wachten. Er is de afgelopen tijd een opvallend aantal boeken verschenen waarin met grote tevredenheid en zelfgenoegzaamheid wordt geconstateerd dat de samenleving het de afgelopen eeuw toch aardig heeft weten te rooien zonder God en godsdienst. (Homo Deus, Watson: *The Age of Nothing: How We Have Sought to Live Since the Death of God.*) Daarbij wordt gemakshalve heengestapt over het geërfde kapitaal aan waarden en normen, en de instituties waarin die waarden verwerkt zijn. Daar is weinig aan toegevoegd. Men doet het nog vooral met de waarden van de Franse revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Maar vrijheid heeft geen betekenis zonder gemeenschap; daarin is men pas vrij. Gelijkheid heeft geen betekenis zonder een maatstaf en broederschap heeft geen inhoud zonder beperking; solidair met iedereen is solidair met niemand. Het zijn, kortom, in hoge mate verlegenheidsbeginselen, die pas inhoud krijgen door de waarden die daaraan ten grondslag liggen.

Bij de vragen en keuze waar we nu voor staan, kan niet volstaan worden met verlegenheidsoplossingen. Het debat over waarden normen en de wijze waarop we als samenleving met nieuwe technieken omgaan, gaat om de ziel van onze samenleving; om wat we als essentie van menswaardigheid en samenleven zien. Die discussie mogen we niet aan overheid en politiek overlaten. Uiteindelijk kunnen die niet verder komen dan het antwoord van Pilatus, die zijn gewetensvraag: 'wat is waarheid', beantwoordde met een referendum: 'wie wilt ge dat ik u loslaat', om vervolgens zijn handen in onschuld te wassen bij de keuze.

Het is ook niet een verantwoordelijkheid die we op de kerken kunnen afschuiven. Geloof loopt niet via de kerk. De kerk is afgeleid van mensen die geloven; niet andersom. Wij zijn ook niet als kerkleden betrokken bij het debat over de waarden en normen in de samenleving, maar als burger die daarbij kiest en handelt vanuit zijn geloofsovertuiging. En dan gaat het om de vraag hoe we in deze tijd vorm kunnen geven aan de waarden waar die samenleving op berust en hoe kunnen we op vreedzame wijze de botsing van fundamentele waarden oplossen. Want we dreigen in een nieuwe Babylonische spraakverwarring te geraken, waardoor we elkaar op de punten van het 'waartoe' en 'waarom' van het samenleven niet meer begrijpen. Dat debat is ieders verantwoordelijkheid. *'If it is to be, it's up to me'* zeggen de Amerikanen – als het moet, is het aan mij om te doen.

5.2 Uit het defensief

Deelnemen aan het maatschappelijke debat over die vragen betekent echter ook dat we daarbij uit het defensief moeten, waarin we ons onwillekeurig laten drukken door de verkeerde tegenstelling tussen seculier weten en geloven. Pas als we tot ons door laten dringen dat het seculier weten uiteindelijk ook op geloof berust, wordt een volwaardige discussie mogelijk. We zullen, afzonderlijk en gezamenlijk, als kerk mensen duidelijk moeten maken dat het niet om wetenschap versus geloof gaat. De uiteenzetting met het seculiere denken blijft vaak beperkt tot een discussie over schepping en wonderen en blijft dan vastzitten in de tegenstelling geloof of wetenschap; bijbelgezag of gezag van het bewijs. Religie is een dimensie die wordt toegevoegd aan de tastbare werkelijkheid; niet een die daarmee in tegenspraak staat. Wonderen, ze gebeuren nog steeds, maar wellicht niet in de zin zoals ze beschreven

werden in een wereld die daar ontvankelijker voor was. De uiteenzetting met het seculiere denken moet gaan over de vraag welke mensen meer perspectief biedt en een meer bevredigend antwoord op existentiële vragen en nood waar mensen mee zitten.

We hebben de Bijbelse boodschap in de afgelopen eeuw gesproken in een samenleving waarvan het grootste deel van de bevolking zich tot veertig jaar geleden tot een kerk rekende. De prediking was erop gericht om mensen in hun geloof te bevestigen; om vragen over de wereld te duiden en om verschillen tussen kerken uit te leggen. Het richtte zich op mensen in de kerk, op hun vragen, op hun verwarring en hun behoefte aan gemeenschap. Het bond mensen in de kerk, maar deed veel meer mensen de kerk verlaten. Soms uit boosheid, maar veel vaker omdat ze de kerk als plicht zagen en niet als verrijking, omdat ze er geen antwoord meer kregen op hun vragen, hun zorgen en de levenskeuzen waar zij voor stonden.

We hebben, denk ik, voor alles de gemeente bijeen willen houden en de afkalving willen tegengaan. Maar wie het leven wil behouden, zal het verliezen. Dat geldt ook hier. Want we kunnen misschien de uittocht iets afremmen, maar dan blijft nog steeds dat de gemeenteleden steeds ouder worden en dat de gemeente langzaam uitsterft. Willen we verder, dan zullen we ons ook moeten richten op de vragen, zorgen en onzekerheden in de samenleving. Als kerk, maar vooral als individuele gelovigen. Niet met de pretentie dat het christelijke geloof het enige antwoord heeft; hooguit met de pretentie dat het antwoorden heeft die mensen verder helpen. Het gaat erom mensen te helpen de vragen, zorgen en onzekerheden waar zij mee zitten te laten zien, en ze te wijzen op antwoorden die relevant kunnen zijn en perspectief bieden. (Zoals Christus met de Samaritaanse vrouw; zie hij heeft antwoorden op niet uitgesproken vragen.)

Steeds meer mensen leven met een beeld dat alles moet kunnen; dat de enige zin is gelegen in geluk en welzijn. Dat men zich bij de feiten moet neerleggen, en dat we natuurwetmatig, genetisch en sociaal gedetermineerd zijn. Het leidt tot vertwijfeling. Wie niet gelukkig is, heeft immers gefaald. Bij alle maatschappelijke en geestelijke veranderingen worden mensen zo steeds meer op zichzelf teruggeworpen. Ieder kan meer, is minder afhankelijk van anderen; maar betrouwbaarheid, cohesie en solidariteit nemen ook af. Dan verwordt wat vrijheid heet tot afhankelijkheid van onzekerheid; en dat is de meest naargeestige afhankelijkheid die er is. Bij gebrek aan oriëntatie zoekt men dan houvast in het verleden. Het klinkt verleidelijk; behoud van het joods-christelijke karakter van de samenleving tegenover verandering, maar het is de dood in de pot voor een gemeenschappelijke toekomst. Wat bedoeld is als basis voor samenleven wordt dan een middel van uitsluiting.

Tegelijk wijst die zorg over het verlies van het joods-christelijke karakter van onze samenleving en cultuur op een dieperliggende zorg over de veranderingen in de samenleving, en het besef dat het gaat om vragen van gedeelde waarden, betrokkenheid en gebondenheid. Dat is een vruchtbare basis om te zoeken naar de vragen waar het om gaat en de mogelijke antwoorden daarop. Daarbij moeten we niet klagen over de teloorgang van een samenleving die was, maar ons inzetten voor de levensvatbaarheid van de waarden daarvan onder gewijzigde omstandigheden.

6 Tot besluit

Zoals gezegd *'If it is to be, it's up to me'* – als het moet, is het aan mij om te doen.

Daarbij hebben we één zekerheid. We staan er niet alleen voor en het hangt ook niet van ons af. Wij zitten niet in een wegwijnende business. De boodschap heeft relevantie en er bestaat vraag naar. *'Onze hulp is in de naam des Here, die hemel en aarde geschapen heeft en die niet laat varen het werk dat zijn hand begon.'* Het wordt iedere zondag herhaald, laten we er dan naar handelen.

Ook als een christelijke samenleving op zijn retour lijkt en de secularisering lijkt te winnen, is het taak om met inzet van alle krachten waarheid en gerechtigheid te vestigen en licht te laten schijnen. Het is dan beter één kaars op te steken dan over het duister te blijven klagen. Of zoals Luther zei: Ook als ik wist dat de wereld morgen verging, zou ik vandaag nog een appelboom planten.